

ODRŽIVI SISTEM UPRAVLJANJA ŽIVOTNOM SREDINOM

SUSTAINABLE ENVIRONMENTAL MANAGEMENT SYSTEM

Milovan Rogan

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu

Trg Kralja Aleksandra Oslobođioca 9.

Telefon: +381658333158

E – mail: milovanrogan@gmail.com

Sažetak

Odgovorno upravljanje životnom sredinom je neophodnost i neminovnost savremenog društva. Kraj 20. i početak 21. vijeka je period buđenja svijesti o značaju životne sredine i prepoznavanja opasnosti koje je ugrožavaju. U tom periodu su učinjeni značajni pomaci u pogledu definisanja normi kojih se treba pridržavati kako bi se životna sredina sačuvala. Mjere zaštite životne sredine ne smiju biti neostvarive i rigidne, već moraju biti u saglasju sa ekonomskim mogućnostima društva. U sadašnjim uslovima u kojima vlada globalna ekonomska kriza neophodno je strogo administrativne mjere prilagoditi realnim ekonomskim mogućnostima kako bi sistem upravljanja životnom sredinom bio održiv i kako zaštita životne sredine ne bi samo bila teret ekonomskim subjektima.

Ključne riječi: životna sredina, upravljanje, održivost, realnost, prioritet

Abstract

Responsible environmental management is a necessity and inevitability of modern society. Late 20th and the beginning of 21st century is the period of raising awareness about the importance of the environment and recognition of the dangers that threaten it. During this period significant advances have been made in defining the norms to be followed in order to preserve the environment. Environmental protection measures must not be unrealizable and rigid, but must be in accordance with the economic possibilities of the society. In the current conditions in which there is a global economic crisis, it is necessary to adjust the strict administrative measures to the real economic possibilities so that the environmental management system can be sustainable and so that the environmental protection would not be the burden on economic entities.

Keywords: environment, management, sustainability, reality, priority

Uvod

Ubrzan razvoj nauke i tehnologije doveo je do uspostavljanja tehnoloških procesa koji omogućavaju veći stepen komfora ljudi i društva u cjelini. Ti isti tehnološki procesi su izazvali naglo povećanje upotrebe prirodnih resursa sa tendencijom daljeg povećanja, što prijeti da izazove nesklad između čovjeka i prirode bez koga život na planeti nije moguć. Ljudska samoživost i neumjerenost je dovela do toga da uništavajući životnu sredinu čovjek postane sebi najveća opasnost za dalji opstanak.

Savremena društva su ipak uočila probleme prekomjerne upotrebe prirodnih resursa i uništavanja životne sredine, pa su već krajem prošlog vijeka uspostavljene norme i standardi kojih se moramo pridržavati kako bi zaštitili prirodne resurse i sačuvali životnu sredinu od daljeg uništavanja.

Donesene su brojne međunarodne konvencije i potpisani sporazumi koji obavezuju sve zemlje da racionalno i u granicama dozvoljenog koriste svoje prirodne resurse, uz obavezno poštovanje normi koje štite životnu sredinu. Step en zaštite životne sredine je znatno veći u visoko razvijenim zemljama nego u nerazvijenim i zemljama u razvoju. Ta razlika postoji zbog različitog nivoa društvene svijesti, koja je u razvijenim zemljama na višem nivou, ali i zbog ekonomskih mogućnosti. U nerazvijenim zemljama nema dovoljno sredstava ni za osnovne životne potrebe, pa tako nema ni za zaštitu životne sredine koja ipak nije baš visoko na listi prioriteta pojedinaca i društva u cjelini u tim zemljama. Ipak izvjestan nivo zaštite prirode i očuvanja životne sredine moguće je uspostaviti i u nerazvijenim zemljama što možda nije dovoljno ali je svakako jako korisno.

Svjetski ekonomski trendovi se jako mijenjaju, pa smo danas suočeni sa nedostatkom sredstava i u zemljama koje su u prethodnom periodu svrstavane u visoko razvijene. To svakako dovodi u pitanje i visinu izdvajanja sredstava za očuvanje životne sredine što prijeti da ugrozi sve dosadašnje napore koji su uloženi u očuvanju životne sredine i povećanju svijesti o neophodnosti tog procesa. Zato je neophodno dosadašnje stroge administrativne norme prilagoditi novim okolnostima koje neće otežavati ekonomsku situaciju i neće predstavljati smetnju ekonomskom razvoju. To je moguće postići jedino ukoliko se omogući sprovođenje opštih mjera, koje se donose na najvišim državnim nivoima, na fleksibilan način koji će u punom smislu voditi računa o stvarnom djelovanju određenih subjekata na ugrožavanje prirode i njihovim realnim ekonomskim mogućnostima.

Funkcionisanje sistema zaštite životne sredine

Životna sredina i potreba za njenim očuvanjem su prisutne u svim zemljama bez obzira na njihove ekonomske socijalne i društvene razlike. Međutim, osnovna razlika u pogledu funkcionisanju sistema zaštite životne sredine potiče iz ekonomskih razlika koje su prisutne među zemljama, tako da možemo reći da postoje dva okvirna sistema upravljanja životnom sredinom. Jedan sistem zaštite životne sredine koji je bolje organizovan i prisutan u visoko razvijenim zemljama. Drugi je prisutan u nerazvijenim zemljama koji je znatno slabije organizovan i samim tim znatno manje efikasan.

Osnovna razlika između ovih sistema ogleda se u načinu funkcionisanja i metodu uspostavljanja normi i pravila na kojima sistem počiva. Kod visoko razvijenih sistema zaštite životne sredine norme i pravila proizilaze iz stvarnih okolnosti koje su obuhvatno sagledane i analizirane. Na osnovu analiza izvode se zaključci koji su bazirani na činjenicama koje govore da je neophodno uspostaviti određene norme i utvrditi pravila koja se moraju u praksi poštovati kako bi se zaštitila životna sredina na odgovarajući način¹. Ovako detaljne analize pružaju mogućnost efikasnog korišćenja sopstvenih resursa prilikom sprovođenja mjera koje su prethodno utvrđene. Tako se često dešava da se određene mjere i ne usvoje ukoliko je

¹ Sheldon, Christopher, Yoxon, Mark (2002): Installing environmental management systems: a step-by-step guide, Earthscan Ltd, p. 93-96.

analiza pokazala da je njihov efekat na zaštitu životne sredine manji u odnosu na uštede koje nosi njihovo izostavljanje.

Sa druge strane imamo nerazvijene zemlje koje mjere i pravila definišu na najvišem administrativnom nivou bez prethodno obavljenih analiza i istraživanja stvarnog stanja u realnim životnim sredinama. Čak šta više u nerazvijenim zemljama je sve više prisutan metod prepisivanja normi i pravila koja važe u određenim visoko razvijenim zemljama bez obzira što postoje različiti ekološki uslovi i što postoji izrazita razlika u ekonomskim mogućnostima. Najbolji primjer za to su zemlje zapadnog balkana koje slijepo usvajaju norme koje vladaju u EU bez obzira što su i životne i ekonomske razlike veoma izražene. Kao rezultat takvog funkcionisanja sistema zaštite životne sredine u manje razvijenim zemljama imamo jako dobre zakone i ostale regulativne dokumente iz ove oblasti, ali koji se vrlo slabo poštuju ili koji se ne poštuju nikako. To se događa zato što su zahtjevi tih normi vrlo visoki i samim tim nedostižni za nerazvijene zemlje, ali i pošto pojedine norme ne odgovaraju uslovima koji vladaju u konkretnoj zemlji. To svakako obezvrjeđuje cjelokupni sistem zaštite životne sredine i dovodi do toga da se i one norme koje su sprovodive ne poštuju i njihovo kršenje ne sankcioniše.

Svakako da pravila i norme koje su postigle dobar rezultat u nekim zemljama treba prihvatiti, međutim njihovo usvajanje ne smije biti slijepo usvajanje bez dodatnih analiza i provjere mogućnosti njihove primjene. Nerijetko se dešava da visoko razvijene zemlje primoravaju manje razvijene zemlje da prihvate određene ekološke standarde koje za njih u stvari i nisu neophodne, ali na taj način obezbjeđuju tržište firmama iz svojih zemlja koje se bave zaštitom životne sredine u skladu sa standardima koji važe u njihovim zemljama i koji su zaista neophodni u tim visokoindustrijalizovanim zemljama.

Zato moramo konstatovati da je mnogo bolji pristup metoda zaštite životne sredine koji se sprovodi u visoko razvijenim zemljama, tako da njega treba primjeniti i u nerazvijenim zemljama. Ovdje govorimo o principu analize od dna ka vrhu (bottom up) tj. istraživanje i analiza stvarnih uslova koji vladaju u jednoj zemlji i, na osnovu toga, definisanje normi i pravila koje trebaju da doprinesu očuvanju životne sredine.

Principi funkcionisanja sistema upravljanja životnom sredinom

Sa protokom vremena dolazi do promjena u funkcionisanju svih sistema bilo da su prirodni ili društveni, tako je i sa sistemom upravljanja zaštite životne sredine. Nijedan sistem ne funkcioniše isključivo samostalno, već je vrlo povezan sa drugim sistemima. Sistem upravljanja životnom sredinom izrazito je povezan sa ekonomskim sistemom i to tako što postoji obostrano dejstvo. Industrijski razvoj koji je osnovna poluga ekonomskog sistema djeluje na zagađenje životne sredine i na taj način utiče na sistem upravljanja životnom sredinom, odnosno zahtijeva reakciju sistema upravljanja životnom sredinom.

Sa druge strane sistem upravljanja životnom sredinom definiše ekološke norme i pravila koja se moraju poštovati i čije se sprovođenje mora finansirati. Finansiranje se uglavnom obezbjeđuje preko određenih nameta koji se odnose na ekonomski sistem, pa tako da sada imamo obrnuto dejstvo, gdje sistem upravljanja životnom sredinom djeluje na ekonomski sistem. Ovo dejstvo se u ekonomskom sistemu doživljava kao teret, pa ekonomski sistem u cjelini na sve načine pokušava da ublaži njegovo dejstvo.

Antagonizam pomenutih sistema nije prihvatljiv za društvo, pošto su oba sistema neophodna i jako važna za funkcionisanje i opstanak društva. Zato društvo i država moraju stalno preduzimati mjere koje će dovesti do sklada između ovih sistema. U skladu sa navedenim sadašnji sistem upravljanja životnom sredinom treba da počiva na sledećim principima:

- princip kvaliteta
- princip realnosti
- princip prioriteta
- princip kontinuiteta

Svjedoci smo da je u današnjim uslovima, više nego ikada prije, cijena postala presudan faktor kada je u pitanju ocjena efikasnosti i racionalnosti upotrebe sredstava. To svakako nije dobro pošto se sve češće dešava da ta jeftina ulaganja ne ispunjavaju adekvatno svoju svrhu ili da im je vijek trajanja znatno kraći, odnosno da su im potrebna stalna dodatna ulaganja, pa ustvari ona postaju na kraju skuplja u odnosu na početno skuplje alternative itd. Zato se u sistemu zaštite životne sredine treba voditi isključivo principom kvaliteta kada je u pitanju određivanje neophodnih mjera i sprovođenja potrebnih investicija koje služe očuvanju životne sredine. Kvalitet kao osnovni princip funkcionisanja mora biti poštovan jer se većina aktivnosti koje se sprovode u ovom sistemu odnosi na životnu sredinu koja direktno utiče na kvalitet života i zdravlje ljudi, što ni u kom slučaju ne smije biti dovedeno u pitanje.

Princip realnosti mora biti u potpunosti instaliran u sistem upravljanja životnom sredinom. Troškovi zaštite životne sredine nisu beznačajni, pa čak na nivou jedne zemlje mogu biti vrlo visoki. Brojni ekonomski subjekti svojim aktivnostima izazivaju zagađenje životne sredine. Sistem upravljanja zaštitom životne sredine mora da obezbijedi realno sagledavanje uticaja pojedinih subjekata na životno okruženje kako bi se moglo odrediti odgovarajuća nadoknada i aktivnosti koje ekonomski subjekt mora ispoštovati, kako ne bi nastavio sa daljim zagađenjem¹. Realno sagledavanje dejstva podrazumjeva proračun uticaja za svakog posebnog subjekta, nikako davanje uopštenih i univerzalnih ocjena koje važe za široko područje. Bez obzira što su recimo neki ekonomski subjekti u globalu isti, ali njihovi specifični proizvodni procesi su ipak različiti pa je i njihovo dejstvo na životno okruženje različito tako da i mjere koje moraju primjeniti trebaju da budu različite.

Ovaj princip se mora poštovati kako ne bi došlo do neopravdanog nagrađivanja većih zagađivača na račun onih koji više računa vode o zaštiti životne sredine. Sve te navedene analize moraju biti jasno iskazane sa preciznim finansijskim implikacijama za svakog subjekta posebno i sa adekvatnim obrazloženjem postupka.

Princip realnosti mora biti uvažen pri donošenju opštih odredbi koje važe u sistemu zaštite životne sredine, ali i pri definisanju konkretnih mjera koje se odnose na određeno preduzeće. Ne smije se dozvoliti da se poslovanje značajnih ekonomskih subjekata ugrozi zbog mjera ekološke zaštite. Naravno ne smije se dozvoliti ni besomučno uništavanje prirodnih resursa i životnih staništa, ali se ipak mora voditi računa i o mogućnostima kojim određeno preduzeće raspolaže. Ukoliko neko preduzeće značajno narušava životnu sredinu, a pri tome posluje na

¹ Sullivan, Rory, Wyndham, Hugh (2001): Effective Environmental Management: Principles and Case Studies, Allen & Unwin Academic, p. 34-36.

ivici rentabiliteta nije dobro primjeniti stroge standarde koje preduzeće neće biti u stanju da primjeni već je potrebno odrediti neke minimalne naknade. Taj iznos naknada možda neće omogućiti punu zaštitu životne sredine ali će je u svakom slučaju poboljšati, a isto tako predstavljaće značajan trošak za preduzeće. To će svakako uticati da ekonomski subjekt preduzme izvjesne mjere koje će dovesti do umanjivanja stepena emisije štetnih materija kako bi umanjili troškove koji ih opterećuju, što je svakako jako pozitivno. Na ovaj način se neće dovesti u pitanje egzistencija velikog broja zaposlenih a istovremeno će se povećati nivo zaštite životne sredine. Samo ovakvim pristupom je moguće umanjiti antagonizam između ekonomije i ekologije.

Jedan od važnih principa koji se u savremenim ekonomsko-ekološkim uslovima mora poštovati jeste princip prioriteta. Ugrožavanje životne sredine postalo je veoma često, tako da gotovo nema privrednog subjekta da na izvjestan način ne vrši zagađivanje životne sredine. Proces zaštite i očuvanja životne sredine je generalno veoma skup tako da nije moguće uvijek primjeniti sve neophodne mjere. Već smo naveli da postoje ozbiljne razlike između pojedinih zagađivača i da je neophodno poštovati razlike koje među njima postoje. Imajući u vidu pomenuto dolazimo do zaključka da se pri definisanju strategije očuvanja životne sredine moraju odrediti prioriteti i nivoi zaštite kako bi se tačno znalo koje korake preduzeti kada su finansijski resursi raspoloživi ispod stvarno potrebnih, što je najčešći slučaj u gotovo svim zemljama.

Nipošto se ne smije dozvoliti da se ograničena sredstva koja su namijenjena procesu očuvanja životne sredine koriste neracionalno i nesvršishodno. Poznato je da brojni procesi iz ove oblasti imaju jedino smisla ukoliko su u potpunosti primjenjeni. Zato se i pri ocjeni prioriteta mora voditi računa da li će biti dovoljno sredstava za kompletnu fazu koja je definisana kao prioritet. Najgora je opcija, koja se nažalost često dešava, da se zbog značaja započne sa primjenom određenih mjera koja izazivaju troškove za koje nema dovoljno sredstava, pa tako primjena tih željenih mjera ostane na pola puta, što na kraju nema nikakav efekat. Da bi se to izbjeglo skup mjera koje se definišu kao prioritet moraju biti uokvirene tako da ne izazivaju preveisoke troškove kako bi njihova primjena bila moguća, odnosno, potrebno je cjelokupni skup mjera izdiferencirati na što veći broj samostalnih primjenjivih cjelina¹.

Da bi se upravljanje životnom sredinom odvijalo efikasno neophodno je da postoji kontinuitet u radu institucija koje se bave ovom problematikom, ali i svih drugih učesnika u ovom procesu. Naravno, neophodno je da postoji i izvjestan kontinuitet i u pogledu mjera i pravila koji se definišu, pošto je sigurno mnogo racionalnije, korisnije i jeftinije kada neki proces ima ustaljen tok bez naglih preokreta i zaokreta. Princip kontinuiteta se u današnjim prilikama mora maksimalno poštovati kako bi se umanjili troškovi zaštite životne sredine.

Izvori sredstava neophodnih za finansiranje sistema zaštite životne sredine

Da bi jedan sistem funkcionisao i da bi bio održiv u dužem vremenskom periodu neophodno je osigurati njegovo finansiranje. Tako je i sa sistemom zaštite životne sredine čije funkcionisanje je neophodno održati u kontinuitetu što podrazumjeva obezbjeđivanje stalnih sredstava finansiranja.

¹ Sullivan, Rory, Wyndham, Hugh (2001): Effective Environmental Management: Principles and Case Studies, Allen & Unwin Academic, p. 12-16.

Dok se u razvijenim zemljama EU izdvaja u prosjeku između 2,5% i 3% društvenog proizvoda za očuvanje životne sredine, dotle je u zemljama Balkana i drugim manje razvijenim zemljama taj procenat desetostruko manji. Analizirajući strategije očuvanja životne sredine u balkanskim zemljama vidjeli smo da su gotovo sve postavljale vrlo ambiciozne ciljeve kojima se želi dostići nivo izdvajanja od čitavih 3% društvenog perioda u periodu od 10 godina. S obzirom na to da su navedene strategije rađene prije 4 ili 5 godina, a da je nivo izdvajanja neznatno povećan ili čak smanjen onda je potpuno jasno da su ciljevi u strategiji bili definisani bez realnog pokrića i da prosto takav sistem nije održiv. Uslijed ekonomske krize i pada industrijske proizvodnje i u visoko razvijenim zemljama postoji opasnost od urušavanja sistema zaštite životne sredine.

Uzimajući u obzir navedene činjenice moramo zaključiti da je neophodna radikalna racionalizacija sistema zaštite životne sredine. U većini zemalja sistem zaštite životne sredine je zloupotrebljen i pretvoren u birokratsku polugu i služi kao pokriće ostatku birokratskog aparata. Najveći dio sredstava se troši na zarade zaposlenih u sistemu zaštite životne sredine, a mnogo manji iznos na sredstva i projekte koji služe očuvanju životnog prostora.

Sistem zaštite životne sredine se mora tako organizovati da efikasno funkcioniše sa manjim finansijskim sredstvima što je moguće uz dobru poslovnu organizaciju i primjenu novih tehnologija. Neophodno je sistem primjene metoda zaštite životne sredine prenijeti na same zagađivače koji najčešće raspolažu značajnim kapacitetima sopstvenog održavanja, koji mogu biti efikasnije upotrebljeni nego da sam sistem zaštite organizuje primjenu neophodnih mjera. Ovakav pristup uz poštovanje gore pomenutih principa svakako može doprinijeti povećanju efikasnosti upotrebe finansijskih sredstava koja su namjenjena očuvanju životnog okruženja. Princip koji važi u finansiranju sistema zaštite koji glasi zagađivač plaća svakako treba da podstakne same zagađivače da bolje i više koriste svoje resurse kako bi umanjili sopstvene troškove koji nastaju po ovom osnovu.

Drugi važan oslonac u funkcionisanju sistema zaštite životnog prostora treba da budu ekonomski subjekti koji se bave preradom i reciklažom štetnih materija. Potrebno je da državne institucije u saradnji sa sopstvenim sistemom zaštite životne sredine definišu prioritete kada je u pitanju razvoj ovakvih firmi, ali da se obezbjedi povoljne kreditne linije koje će omogućiti preduzetnicima da razviju efikasan biznis.

Sigurno je da privatni sektor efikasnije upravlja resursima, ali ga u oblasti zaštite životne sredine treba posebno nadzirati. Pošto je riječ o veoma važnoj oblasti za društvo, ali i zbog relativne novosti cjelokupnog sistema u kome većina stvari još nije skroz poznata i standardizovana, pa samim tim postoji velika mogućnost zloupotrebe, nivo kontrole treba da bude maksimalan¹. Velika je prednost što postoji određeni broj preduzeća koja već posluju u ovoj oblasti i koja posjeduju značajne organizacione, finansijske i tehnološke resurse tako da za proširenje njihovog djelovanja treba manje sredstava nego za osnivanje novih bilo privatnih ili državnih.

¹ Bevilacqua, Maurizio, Ciarapica, Filippo E., Giacchetta Giancarlo (2012): Design for Environment as a Tool for the Development of a Sustainable Supply Chain, Springer, p. 138-142.

Sada vidimo da sistem zaštite nije uvijek samo teret za ekonomski sistem već da u jednom dijelu predstavlja razvojnu šansu ekonomskog sistema¹. Ovu mogućnost treba stalno unaprijeđivati i efikasno koristiti kako bi se u teškim ekonomskim uslovima olakšala pozicija i ekonomskim subjektima koji svojim djelovanjem štete životnom prostoru. Zahvaljujući razvoju nauke i tehnološkoj primjeni naučnih dostignuća drastično je povećana mogućnost razvoja preduzeća koja kao sirovinu koriste otpadni materijal, pa ovu mogućnost treba što više i što brže koristiti. U razvijenim zemljama razvoj ovakvih preduzeća u svim oblastima znatno je veći i brži, dok u nerazvijenim zemljama taj proces kaska. Iz tog razloga u manje razvijenim zemljama je potrebno znatno više pažnje i energije posvetiti razvoju ovakvih firmi koje se samostalno finansiraju, pošto naknade koje mogu da plaćaju zagađivači u ovim zemljama sigurno ne mogu biti dovoljne za efikasan razvoj sistema zaštite životne sredine.

Kako bi se podstakao razvoj ovakvih preduzeća bilo bi jako dobro kada bi sve eventualne naknade i porez na dobit koji preduzeća u ovoj oblasti plaćaju, išli direktno u sistem zaštite životne sredine. Na taj način bi se povećala nezavisnost samog sistema zaštite, ali i upućenost institucija sistema zaštite životne sredine i preduzeća koja doprinose njenom očuvanju. U svim zemljama krajnji cilj treba da bude mogućnost nezavisnog finansiranja što sigurno jedino obezbjeđuje održivost sistema zaštite životne sredine na dug rok. Naravno, da je teško postići punu nezavisnost u finansiranju ali je sigurno značajno ostvariti što veći stepen nezavisnosti.

Zaključak

Da bi sistem upravljanja životnom sredinom bio održiv neophodno je uspostaviti finansijsku samostalnost i veću racionalnost u odnosu na dosadašnji sistem upravljanja životnom sredinom koji vlada u našoj zemlji i zemljama okruženja. U narednom periodu potrebno je primjenjivati analitičke metode koje će omogućiti racionalno donošenje odluka koje se odnose na zaštitu životne sredine. Isto tako neminovno je pokazati dosljednost i odlučnost u primjeni mjera koje se donose u cilju zaštite životnog prostora, ali uz uslov da su mjere koje se sprovode realne i primjenljive u datim prirodnim i društvenim okolnostima. Imajući u vidu ekonomsku situaciju koja je danas prisutna i očekivanja da će ova nezavidna ekonomska situacija potrajati neophodno je sistem upravljanja životnom sredinom prilagoditi ekonomskim mogućnostima uz što je moguće manje posljedice po životnu sredinu. Saglasnost između ekonomskog i ekološkog sistema se mora održati uprkos problemima koji dolaze sa svih strana.

LITERATURA

1. Miljković, M.: Ekološko upravljanje - standardi serije ISO 14000, Novi Sad, Monografija ECPD, 1996.
2. Nikolić, M., Mihajlović-Milanović, Z., Mandal Š.: Ekonomika energetike: strategija, ekologija i održivi razvoj, Beograd, Ekonomski fakultet, 2003.
3. Rikalović, G.: Ekonomika prirodnih resursa, Indija, Biblioteka „Dr Đorđe Natošević”, 1999.

¹ Strasser, Kurt (2011): Myths and Realities of Business Environmentalism: Good Works, Good Business or Greenwash?, Edward Elgar Pub, p. 115-116.

4. Friedman, F. B.: Practical Guide to Environmental Management, Island Press/Environmental Law Institute, 2011.
5. Sheldon, C., Yoxon, M.: Installing environmental management systems: a step-by-step guide, Earthscan Ltd, 2002.
6. Martin, J. G., Edgley, G. J.: Environmental management systems: a guide for planning, development, and implementation, Government Inst, 1999.
7. Sullivan, R., Wyndham, H.: Effective Environmental Management: Principles and Case Studies, Allen & Unwin Academic 2001.
8. Strasser, K.: Myths and Realities of Business Environmentalism: Good Works, Good Business or Greenwash?, Edward Elgar Pub, 2011.
9. Palevich, R.: The Lean Sustainable Supply Chain: How to Create a Green Infrastructure with Lean Technologies, FT Press, 2012.
10. Bevilacqua, M., Ciarapica, F. E., Giacchetta G., Design for Environment as a Tool for the Development of a Sustainable Supply Chain, Springer, 2012.
11. Dupont, H. C.: Environmental Management: Systems, Sustainability and Current Issues, Nova Science Pub Inc, 2011.
12. Johnson, S. M.: Economics, Equity, and the Environment, Environmental Law Institute, 2004.
13. Veljković, Lj., Procedure za finansiranje infrastrukture u oblasti životne sredine, [http://www.palگو.org/files/okrugli_stolovi/Ljiljana%20VELJKOVIC.pdf]
14. Rennings, K., Environmental Policy Tools and Firm-Level Management, [<http://www.oecd.org/dataoecd/26/17/31685533.pdf>]
15. Baumast, A. (2002), Environmental Management Systems and Cultural Differences, [[http://www1.unisg.ch/www/edis.nsf/SysLkpByIdentifier/2659/\\$FILE/dis2659.pdf](http://www1.unisg.ch/www/edis.nsf/SysLkpByIdentifier/2659/$FILE/dis2659.pdf)]
16. Integrated Product Policy, [<http://ec.europa.eu/environment/ipp/home.htm>]